

Краєзнавство. №01 — Дніпробуд і острів Хортиця

Дмитро Зайцев

1927

Exported from Wikisource on 12/16/17

[Дм. Зайцев.](#)

Дніпробуд і острів Хортиця.

Від того часу, як остаточно було ухвалено Дніпрове будівництво, в нашій періодичній пресі підноситься питання про потребу негайного обслідування району Дніпровуду в природньому та історично-археологічному відношенні. Активних заходів що до цього уживають Українська Академія Наук і Дніпропетровський Краєвий Музей, які намічають експедицію для попереднього вивчення району, а також постійний археологічний контроль підчас работ.

Справді, весь цей район має багато цікавого для науки. В давні геологічні часи Дніпро тою силою своєю, що має тепер служити за двигуна індустріялізованої країни, проклав тут собі шлях крізь тверді кам'яні пасма і вийшов на широкий „Великий Луг“. Понад Дніпром і через Дніпро споконвіку тут мандрувало чимало різних народів і на терені майбутнього Дніпробуду відбувалися численні події людського життя. І перед тим, як з лопатою, мотикою та динамітом прийти сюди, треба оглянути, описати, зфотографувати, засняти на кінофільму все навколо, треба добре пошукати в землі, по ярах, в щілинах скель та печерах усе, що залишили після себе колишні мешканці цього краю, бо незабаром усе це сховається під водою і назавжди згине для науки.

Острів Хортиця, що лежить на площі работ Дніпробуду, трохи нижче від лінії проекрованої дамби, є одним з

цікавіших куточків цього району. В свій час він притягав до себе увагу різних дослідників, і де-які початки що до його вивчення вже зроблено. Один із старіших дослідників краю, нині вже покійний Я. П. Новицький, зібрав великий гербарій (збірку рослин) острова Хортиці. Цей гербарій був використав потім проф. А . М. Бекетов у своїй праці „О Екатеринославской флоре“ , куди увійшло до 150 рослин, зібраних Я. П. Новицьким. Одночасно з цим Я. П. Новицький розпочав і продовжував вивчати до кінця днів своїх ті історичні пам'ятки, що збереглися на острові. Відомий дослідник Запоріжжя, проф. Д. І. Яворницький, також відбув низку подорожів до острову, й де-які відомості про нього можна знайти в його праці „Запорожье“.

Невтомний дослідник рослинності південних степів, І. Я. Акінфієв також віддав належне острову.

Нам відомо, що в 1914— 1915 р.р. островом зацікавився ботаник С. І. Ростовцев, що був тоді професором Петровсько-Розумовської Академії. Гербарії студентів Академії, зібрані на острові, виявили багато цікавого, і С. І. Ростовцев намічав спеціальну ботанічну подорож у ці місця.

Нарешті, Зоологічний Музей Української Академії Наук в останні роки звернув свою увагу на цю місцевість. З другого числа Українського Зоологічного Журналу (1923 р.) ми довідуємося, що Музей намітив подорож у район Дніпрових порогів. Конечним пунктом цієї подорожі мав бути острів Хортиця з його тваринним населенням.

Весною 1925 року Я. П. Новицький обробив історичну монографію про острів і встиг перед своєю несподіваною смертю надіслати її до Української Академії Наук.

І до цього часу острів Хортиця з'являється тим куточком, найкращим в околицях, куди направляють свої екскурсії молоді дослідники природи та історії краю, та робітники місцевих краєзнавчих організацій. В природничому кабінеті Запорізького Педагогічного Технікума переховується збірка флори острова, головним чином весняної, а також і водної флори з озер острова. Гербарій цей є наслідком роботи гуртка натуралістів при названому педтехнікумі.

Історичне минуле острова багате на події. Д. І. Яворницький, у згаданій вище праці, подає відомості про острів ще з часів Костянтина Багрянородного (905— 959 р.р.). Тут колись під великим дубом поганські народи приносили свої жертви. Тут, за літописами, збиралися князі у похід на половців. Тут пізніше зіхалися вони, щоби рушити разом у бійку з татарами. Острів згадують у своїх описах і ті чужоземні мандрівники, що бували в цих краях: Ласота й Боплан. Проф. Яворницький вказує також, що тут була перша по часу Запорізька Січ. Це питання ще досі остаточно не розв'язано, де хто цілком відкидає острів Хортицю з числа місць, де були Січі; проте, немає сумніву в тому, що він відогравав певну роль за часів козаччини. До останніх років тут можна було знаходити чимало речей козацького побуту — люльки, шаблі, кулі, гудзики, гроші та ин. Зараз на острові збереглися останки валів та ровів, мабуть від Мініховського походу.

Отже в літературі цей острів став відомий з Х століття, і жодних вказівок про попередні часи ніде немає. Є лише вони на самому острові й чекають на вченого дослідника. В одному місці острова, в-осени 1924 року, місцевими краєзнавцями зовсім несподівано було знайдено відслонення „попелища“. Тут у попелі збереглися від колишніх мешканців цього краю шматочки вугілля, чимало побитих і поламаних кісток різних звірів, кістки та луска риб, черепашки м'якунів, черепки з різноманітним, але досить простим орнаментом (візерунками). Був знайдений також кістяк ніж і де-кілька шил або голок. Всі ці речі вказують на існування тут малокультурних старовинних народів. Все знайдене зберігається в Запорізькому Педтехнікумі.

Природа острова також заслуговує великої уваги. Горішня (північна) частина його високо підноситься над околицями і широкі краєвиди відкриваються з цього місця навколо. Зараз — це чудовий краєвид уздовж горішньої течії Дніпра. На передньому плані „Стовпи“, далі „Вовче Гирло“ з відомим Кичкаським мостом, що легкою сірою аркою перекинувся з одного берега на другий. На лівому боці — урочище „Сагайдачне“, велике село Вознесенка, місто Запоріжжя, де серед зелених садів, бульварів та парків червоніють і сіріють будинки та підносяться вгору заводські димарі. З правого боку — берегові кручі, а далі широка балка з далекою колонією на обрії — Хортицею, що з'являється культурним центром місцевого німецького населення. А вниз — розкинувся „Великий Луг“ Запорізький з „Лисою Горою“, що маячить в далечині.

В майбутньому — це інші краєвиди. Все такий же чудовий краєвид угору на велетенську гідроелектростанцію з широким морем-песом за нею. Ліворуч і праворуч краєвид на велике промислове місто з численними заводами, де зберуться до праці пролетарі з далеких кутків наших республік. А вниз по Дніпру — плавні, де меліорація створить щось подібне до родючої Нильської долини...

А поки що, великі простостінні скелі оточують горішню, високу частину острова. Складені вони з дрібнозернястого кріпкого граніту. По де-яких місцях закладені уже каменярі, де розроблявся камінь для будівельних потреб.

Сучасна рослинність підтвердить ботаніку перекази дідів і покази свідків про те, що на острові були значні ліси. Вони зникли на очах теперішнього покоління. Лишилися невелички гайки: внизу, в частині, яку заливається підчас водопілля,— з осокорю та верби, почасти з бересту; на горі в балочках невеликі дубки, а на піскуватій рівнині— лишки соснового бору. В ботанічному відношенні острів вартий уваги особливо тому, що тут, порівнюючи на невеликій площі, зібрано різноманітні рослинні суспільства (формації), які досить добре зберегли свої типові риси. Тут ми знаходимо останні діляниці цілинного степу, степові чагарники, сосновий бір (лишки), байрачні гайки, скелі, піскуваті кучугури, заливні луки, водну флору озер і заток Дніпра. Крім цього, кидається у вічі велика кількість різноманітних кущових рослин, а також трапляється чимало рідких, мабуть реліктових (що вимірають), зіллястих рослин. А. Гросгейм указує, як на цікаві рослини, на ситник (*Yuncus tenageia*,

Ehrh.) і *Cyperus glomeratus*. І, що ростуть на заливних луках, а також на мешканців скель: гусячу цибульку (*Gagea*) і гіяцинт (*Hyacinthus Pallasinus*, Stew.). Проф. Бекетов зазначає, що острів Хортиця є східньою межею поширення особливого виду дуба (*Quercus Cerris*, L). Коли ще додати, що на острові здичавів і поширився виноград (*Vitis vinifera*), то характер рослинності з'ясується цілком.

Великий інтерес має північний крутий скелястий схил острова. За нашими спостереженнями, сонце сюди майже не заглядає протягом цілого дня. Лише влітку на заході своєму сягає воно сюди своїми червонозолотавими проміннями. Крутизна схилу робить його мало приступним для великих тварин і людини. В наслідок цього, ми знаходимо тут розкішну буйну рослинність, кушову й зіллясту, представники якої вже зникли» або рідко трапляються навкруги. Особливо багата вона весною, але зберігається й до осені, в той час, як по інших місцях все вигора під палким промінням степового сонця.

Тваринний світ, багатий в недавньому минулому, дуже збіднів; але зоолог знайде тут цікавий для себе матеріал для дослідження й тепер. Б старовину тут, можливо, мешкали тури й олені; їхні кістки та роги й досі рибалки витягають з води. В озерах багата фавна дрібних тварин; великий інтерес у молодих натуралістів викликають волосатики, рибкголки, губки-бодяги та ин. З комах — типова фавна луків та лісу; вона з'являється єдиним оазом серед звичайних степових представників кома шиного світу, що поширений скрізь навколо. Слід відзначити жука-красотила (*Calosoma*

sycophanta, L), що є властивий переважно дубовим лісам і як сам, так і його личинка з'являються друзями лісовода, бо знищують шкідливу гусінь. Красотіл уже рідкий в наших околицях.

Острів дуже заселений різними плазунами. Завжди, а особливо весною, балки наповнено вужами, звичайними (*Tropidonotus*, L) і водами (*T. tessellatus* Laur.). На пісках, серед шелуги, трапляється степова гадюка (*V. renardi*). А перше місце належить жовтобрюхам (*Zamenis gemonensis caspius*, Iwan), що своїми величезними розмірами та силою й швидкістю рухів жахають того, хто стрівається з ними. Досі трапляються такі великі жовтобрюхи, що своїми ударами збивають з ніг дорослу людину. Населення давно відзначило це багатство острова на різних плазунів у низці назв окремих балок та урочищ: „Гадюча балка“, „Змієва печера“ та ін.

Час од часу тут можна стрінути різноманітних представників пташиного світу, особливо водяних, або зв'язаних з водою. Острів дає їм тимчасовий притулок і схованку від людей, що густо розселилися навколо й ніде не дають їм спокою.

З звірів варто відзначити вовчка (*Mustelus* sp.), невеличку тваринку, що живе на деревах і споживає рослинну їжу. Він уже зник по околицях і, мабуть, доживає свого віку й на острові.

Проф. О. Бравнер і М. В. Шарлемань, які вивчають тваринний світ України, указують, що Дніпро в цій частині є межею, що розділяє два різних тваринних світа —

Лівобережний і Правобережний. Оскільки острів лежить на цій межі, він вартий дослідження і з цього погляду.

На підставі усього, що подано вище, слід прийти до висновку, що острів Хортиця є справді одним з найцікавіших куточків України і його конче потрібно найшвидче обслідувати з усіх боків.

А разом з цим, слід поміркувати і за його майбутню долю.

Колись Олександрівська міська дума розробила проєкта про влаштування на острові Хортиці „міста-саду“, на зразок тих, що стали виникати в той час у Західній Європі.

Імперіялістична війна відклала цей проєкт у архів і знайти його тепер ми уже не змогли: може він переховується де, а може бути, що й загинув. За часів радянської влади тут уже кілька років міститься будинок відпочинку місцевої Окрпрофради. За проєктом Дніпрового будівництва (див. книжку проф. Олександрова „Електрифікація Днепра“), через острів має пройти нова залізниця. На самому ж острові намічено влаштувати вугляну гавань.

Цього, на нашу думку, замало, і в проєкті Дніпробуду треба для острова визначити ясніше й точніше його місце.

Саме положення острова» а також названі характерні природні особливості, підказують нам майбутнє призначення острова. Де-хто вже висунув думку про те, щоб весь острів оголосити заповідником. Це було б найліпшим розв'язанням справи. Але де-які міркування примушують нас висунути й

інші пропозиції, які, безумовно, не претендують на змагання з першою і лише у випадку відкинення її, займуть її місце. На нашу думку, вже запізно підносити справу про оголошення острова заповідником; не тільки проект Дніпробуду вже закінчений в деталях, але й самі роботи вже почалися. Тому у нас виникає сумнів що до реальності проекту оголошення острову заповідником.

Цілком відповідним до сучасних умов є проект організації на острові окремих заповідних ділянок. Такими являються перш за все, так звані, „Голови" острова з описаним вище крутим схилом і багатою рослинністю, а також весь берег понад Старим Дніпром із скелями, цілинним степом та байрачними лісками. Далі вже йдуть скелясті схили від „Голов“ до колонії й може плавневі ділянки з озерами. Ці-то частини острова доведеться узяти під охорону й внести до загальної мережі заповідників.

Решту острова, що не буде зайнята заповідними ділянками, по трібно використати для влаштування парку. Для майбутнього міста, що розкинеться по обох схилах Дніпрові долини, потреба у такому парку буде величезна. Велика кількість людности, велика площа під будівлями та заводами, численні підприємства і т. ин. дадуть неминучим наслідком забруднене, отруєне повітря, передумову до сухот й інших хвороб, що являються злими супутниками пролетарських родин. Щоб охоронити легені мешканців майбутнього міста, треба внести у план Дніпрового будівництва організацію ще одної станції, ще одної фабрики, а саме — фабрики для виробу кисню, цього необхідного для кожної людини

матеріалу. Цією фабрикою мусить стати острів Хортиця, перетворений в більшій частині своєї площі у парк. І ті зелені дерева майбутнього парку і ті водні площі, що навколо нього, забезпечать хоч часткову продукцію кисню, себ-то чистого, придатного для дихання повітря, на багато сотен гектарів навколо.

Серед парку слід збудувати будинки відпочинку та санаторії для тих, чиє здоров'я не витримає праці коло електрифікованого варстату. Високе положення острова, свіже повітря, маса сонця й води, гарячий пісок на березі, багата рослинність, віддаленість (порівнююча) від міського шуму й чудові далекі обрії, говорять за те, що кращого місця для відпочинку й санаторного лікування поблизу не знайти. Використання острова для інших потреб, наприклад під вугляну гавань, склади або під будинки для житла, позбавить населення одного з найважливіших чинників, що роблять людину здоровою, й поставить це здоров'я в кінці негігієнічних умов. А в майбутньому центрі електрифікації й в усій електрифікованій країні справа охорони здоров'я працюючих мусить набути величезного розвитку. Від Дніпробуду ми чекаємо не тільки дешевої енергії, не тільки нових заводів, не тільки електрифікованого сільського господарства і т. ін. Забіраючи частину важкої праці з плеч робітника і селянина, Дніпробуд мусить дати нам і здорові дужі покоління.

Можна вказати також на організацію на острові шкіл та інших дитячих установ, що буде цілком доцільним.

І нарешті останнє. На острові Хортиці, серед парку, треба збудувати музей, „Музей боротьби й перемоги”.

З давніх давен уся ця місцевість була тереном невпинної боротьби. Тут змагалися кам'яні масиви, створювалися гори й зникали. Тут ішла боротьба води й суходолу. В цих місцях моря Середземне, Сарматське і Понтійське не раз ховали все під своїми хвилями. Але суходол пере міг і на його просторах Старий Дніпро став пробиватися з далекої півночі ближче до моря, до сонця, переборюючи міць гранітних скель. На цих же просторах вже давно почалась і досі ведеться боротьба лісу й степу. І той степ, що з'явився начебто переможцем, уступив місце культурним рослинам і тваринам, і окремі клаптики його зберігатимуться лише в заповідниках.

З давніх давен тут ішла боротьба і людини з людиною. Некультурні, напівдикі, далекі від розуміння сучасних ідей рівності й братерства, боролися між собою окремі великі й малі народи. Тут, на берегах Дніпра, боролися з панством запорізькі козаки. Тут в околицях були барикади 1905 року, тут був свій Лютий і свій Жовтень. З давніх давен тут ішла боротьба і людини з природою. Первісна людина боролася тут із мамутом (а може і з печерним ведмедем). Їхні кістки, здобуті з глибинних покладів в цих місцях або де поблизу, і захovanі у музеї, нагадають про цю боротьбу. Довго і вперто тут боролася людина— хлібороб, щоб укрити простори золотими нивами. Довго боротиметься тут і робітник, поки Дніпрові потоки закрутять його станок. І коли ця боротьба закінчиться, з вікон Музею відкриватиметься чарівний

краєвид на полонений Дніпро з електростанцією на передньому плані.

Отже все, що говорить про цю боротьбу, вся природа цього краю, вся людська історія є останнім етапом — матеріалами про збудування Дніпростану, мусить знайти собі місце в цьому „Музеї боротьби й перемоги“.

Під далекий клекіт води, що вириватиметься з турбін, Музей оповідатиме нащадкам про те, що все життя є боротьба, що найсильнішою в цій боротьбі є людина, що серед усіх людей найкраще бореться організований пролетар.

About this digital edition

This e-book comes from the online library [Wikisource](http://wikisource.org)^[1]. This multilingual digital library, built by volunteers, is committed to developing a free accessible collection of publications of every kind: novels, poems, magazines, letters...

We distribute our books for free, starting from works not copyrighted or published under a free license. You are free to use our e-books for any purpose (including commercial exploitation), under the terms of the [Creative Commons Attribution-ShareAlike 3.0 Unported](http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/)^[2] license or, at your choice, those of the [GNU FDL](http://www.gnu.org/copyleft/fdl.html)^[3].

Wikisource is constantly looking for new members. During the realization of this book, it's possible that we made some errors. You can report them at [this page](#)^[4].

The following users contributed to this book:

- Arxivist

-
1. [↑ http://wikisource.org](http://wikisource.org)
  2. [↑ http://www.creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0](http://www.creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0)
  3. [↑ http://www.gnu.org/copyleft/fdl.html](http://www.gnu.org/copyleft/fdl.html)

4. [↑](http://wikisource.org/wiki/Wikisource:Scriptorium) <http://wikisource.org/wiki/Wikisource:Scriptorium>